

УДК 02(477)(091)

Микола Зніщенко,
генеральний директор Київської обласної
бібліотеки для дітей, кандидат історичних наук,
заслужений працівник культури України

"Красный библиотекарь": події, факти, коментарі. Погляд із XXI століття. Хроніка надій та ілюзій

У статті досліджується становлення і розвиток бібліотек в Україні за радянських часів, висвітлення на сторінках фахової преси, зокрема часопису "Красный библиотекарь", проблем цього процесу. Аналізуються архівні матеріали, що стосуються історії бібліотечної справи.

Ключові слова: бібліотеки, часопис "Красный библиотекарь", методичні рекомендації, ідеологія.

У сучасну епоху відродження капіталізму в країнах СНД, які зреклися комуністичної ідеології колишнього могутнього СРСР, в епоху відродження капіталістично-буржуазних відносин і виникнення нової української буржуазії, в епоху, коли низи не спроможні жити по-капіталістичному — *новому*, а верхи залюбки влаштували собі райське життя по-буржуазно-поміщицькому — *старому*, особисто у мене з'явилося бажання абстрагуватись від цього "безладу" і реалізувати свою давнішню мрію, що виникла наприкінці минулого століття під час роботи над кандидатською дисертацією на тему: "Становлення та розвиток бібліотек для дітей в Україні кінця XIX ст. — 1939 рр." Ця мрія називається: "Красный библиотекарь": події, факти, коментарі. Погляд із XXI століття. Хроніка надій та ілюзій".

Цей проект має подвійну мету: з одного боку — надати інформацію з історії розвитку і становлення бібліотек в Україні за радянських часів, тобто ту, до якої дещо обмежений доступ масового користувача, оскільки журнал "Красный библиотекарь", який ви бачете на фото, мають у своїх фондах рідкісних і цінних видань, мабуть, тільки провідні вітчизняні бібліотеки та наша Київська обласна бібліотека для дітей; з іншого боку — з відстані в часі майже 90 років прокоментувати, що, на мою думку як фахівця, було зроблено корисного, позитивного, "життєвого" редакцією цього часопису, що з її роботи варте уваги й нині, а що стало рудиментом, який і зараз заважає подальшому розвитку бібліотек в їхній гармонійній взаємодії з сучасним суспільством. Крім того, хотілося б донести до читача обриси духу, який панував тоді в суспільстві й тенденційно впливав на подання тих чи інших подій і явищ, що відбувалися в бібліотечній галузі в ті часи.

У дисертації я виклав більше 300 архівних джерел, які до 1998 р. не були оприлюднені й не використовувалися в історичному бібліотекознавстві. У своїх публікаціях: "Бібліотеки як осередки культурно-просвітницької діяльності "Київського общества грамотности", "Педагогічні аспекти в бібліотечній діяльності Д. Доброї", у багатьох історичних розвідках, оприлюднених у різний час на шпальтах часопису "Вісник Книжкової палати", мною було також введено до наукового обігу багато невідомих раніше архівних матеріалів, що стосуються історії бібліотечної справи. Тому цей проект є продовженням моєї багаторічної праці.

Свою назву часопис "Красный библиотекарь" отримав у 1923 р., завдяки зусиллям Н. Крупської, і під цією назвою виходив до 1941 р. А взагалі "Красный библиотекарь" виник на підґрунті часопису "Библиотекарь", що був заснований у 1910 р. у Пітері як орган "Российского библиологического общества". Це товариство виникло в Петербурзі у 1899 р. і позитивно впливало на бібліотечний рух на різних національних територіях, що входили до складу тодішньої Російської імперії. Саме у 1911 р. був проведений I Всеросійський бібліотечний з'їзд, в якому взяла участь засновниця першої спеціалізованої бібліотеки для дітей у м. Києві та в Україні Д. Добра¹.

Необхідно звернути увагу на те, що в кінці XIX — на початку XX ст. на території Російської імперії почали виникати різні просвітницькі товариства, метою яких було сприяння доступності освіти, розповсюдженню російської словесності, літератури, культури тощо через бібліотеки. Ці організації перебували під постійним наглядом імперської поліції та жандармерії. В Україні "Київское общество грамотности" під керівництвом В. Науменка намагалося поширювати українську літературу, культуру, твори українських авторів та твори українською мовою. Роботу в ньому йому "пригадали" більшовики. Колишнього голову товариства, професора Науменка було розстріляно в 1918 р. у день його народження. Під резолюцією "Расстрелять в теч. 24 часов" стояв підпис В. Лаціса. Так, за вказівкою головного українського чекіста було знищено "українського буржуазного націоналіста", відомого громадського діяча, літературознавця, етнографа, філолога, 67-річного В. Науменка, міністра в Кабінеті Народних Міністрів УНР².

¹ Київська обласна бібліотека для дітей. — Тут і далі прим. авт.

² УНР — Українська Народна Республіка в 1918—1920 рр.

Здійснений більшовиками революційний переворот у жовтні 1917 р. та громадянська війна утворили нову суспільно-політичну формацію, нове державне утворення, яке через п'ять років отримало назву СРСР. Часопис під назвою "Библиотекаръ", що проіснував до 1915 р., відродився у 1923 р. вже як "Красный библиотекаръ", що став бібліотечним рупором більшовицької ідеології, бо вожді керівної тоді ВКП(б)³ добре розуміли, що через бібліотеки та бібліотечну справу якнайкраще можна ідеологізувати та залучати до соціалістичного будівництва широкі маси населення, що завдяки бібліотекам можна здолати неписьменність і створювати нових комуністичних кумирів, нових героїв комуністичної ідеології, що, як вважали лідери III Комінтерну, повинна запанувати в усьому світі.

Тож не дивно, що соратниця і дружина В. Леніна, вождя та головного натхненника комуністичної ідеології, Н. Крупська, зробила все можливе для реанімації, а скоріше для народження нового за змістом та ідейним спрямуванням часопису для "красных библиотекарей".

Тому особисто я не вбачаю нічого спільного між часописом "Библиотекаръ" та часописом "Красный библиотекаръ", як, наприклад, деякі дослідники історії бібліотечної справи. Навпаки, вважаю, що у кожного із них були свої характерні особливості та завдання відповідно до соціально-економічних відносин та ідеології, що існували в країні до і після 1917 р.

До 1923 р. у СРСР було повністю завершено експропріацію бібліотек та книжкових фондів, що належали приватним особам. Почали створюватися книгозбірні при різних об'єднаннях у містах і селах, у військових частинах, лікнепах⁴, комбідах⁵ тощо. У Києві, наприклад, у Д. Доброї в добровільно-примусовому порядку забрали її творіння — організовану нею бібліотеку для дітей, а саму засновницю запросили працювати у Наркомпрос, де вона спільно з іншими знавцями бібліотечної справи (Ю. Ярошевич, Л. Донець, В. Родніков, Р. Магнетштейн, Н. Будакер) розпочала розбудову бібліотечної галузі та створення спеціалізованих бібліотек для дітей в Україні на теренах вже нової імперії — СРСР. Через деякий час до комуністичного бібліотечного будівництва долучилася "учениця" Д. Доброї — Г. Марголіна, яка зробила все можливе для того, щоб ім'я Дори Юденівни зникло з бібліотечного соціуму на всі наступні роки панування більшовизму.

До комуністичної ідеології в бібліотеках швидко пристосувалося багато колишніх бібліотечних фахівців, стали на службу СРСР й ті, хто колись служив іншому суспільству із зовсім протилежними ідеологічними засадами. Їхні призвища є в багатьох бібліотечних довідниках радянської епохи, а також "майорять" на шпальтах "Красного библиотекаря". Цікавим є той факт, що серед тих, хто прийняв таке рішення — працювати на більшовиків, — були і Г. Марголіна, Л. Хавкіна-Гамбургер та інші, які ніколи не згадували добрим словом корифеїв бібліотечної справи кінця XIX — початку XX ст., їхніх колег, у котрих вони, до речі, багато чого навчилися. За їхніми ствердженнями в різних публікаціях, можна зробити висновок, що начебто до 1923 р. бібліотечна справа була в занепаді, служила експлуататорам, тобто була прірва!

Вся "библиотечная теория і практика" журналу "Красный библиотекаръ", органу бібліотечного відділу Головоплітосвіти (редактор М. Смушкова) була наскрізь пройнята більшовицькою ідеологією. М. Смушкова та Н. Крупська розробили структуру часопису за розділами, а саме:

"Общая часть". До неї входили методичні, засновані на комуністичній методології рекомендації з питань організаційної роботи в бібліотечній галузі. Авторами їх переважно були М. Смушкова та Н. Крупська, а також А. Куригін, В. Штейн, Р. Кибрик, В. Невський.

"Из практики библиотечной работы". У розділі друкувалися матеріали про події з життя бібліотек з усіх кінців країни, підготовлені здебільшого А. Покровським, Н. Фрідьевою, І. Хрустєєвим, І. Осетровим.

"Библиотечное дело за рубежом". Тут друкувалися матеріали, в яких висвітлювався досвід роботи бібліотек у зарубіжних країнах. От би сьогодні в бібліотечних часописах в Україні поширити досвід тих країн за структурою, штатним розписом, нормативно-правовими засадами, за існуючою там системою оплати праці бібліотекаря, навантаженням, за кількісними показниками.

Автором уміщуваних статей в основному була Л. Хавкіна-Гамбургер.

"Библиотечная жизнь в СССР". Звіти "Главполитпросвета" про проведену роботу в певний час, про роботу "Кабинета библиотечного ведення". Статті, як правило, належали А. Трескіній.

"Библиотечные съезды и совещания". Автори статей В. Модестов, Є. Бажанов, М. Семенов розповідали про роботу різних бібліотечних форумів на теренах СРСР.

"Библиотечные объединения". Про створення нових бібліотечних громадських об'єднань на базі місцевих бібліотек.

"По библиотекам и передвижным фондам". У статтях розділу аналізувався стан книжкового фонду бібліотек та книжкових пересувок.

"Отовсюду". Розділ створений для зворотнього спілкування, а точніше для доносів і викриття "саботажників-шпигунів", "злодіїв", що "внедрились в библиотечную отрасль".

"Труд и быт библиотечных работников". Сюди надходили матеріали про життя міськомів, профкомів, партійних та комсомольських організацій, що діяли в бібліотеках. Авторство — Вошакіна.

"Книжное дело". Розділ був присвячений аналізу книговидавничої справи в СРСР, а також друкував оголошення про навчальні заклади, що готують бібліотекарів у Радянському Союзі. Автор статей переважно Н. Яницький.

"Библиография". Матеріали про створення рекомендаційних списків для читання пролетаріату, селянству та "прослойці" — інтелігенції. Готували їх Л. Хавкіна-Гамбургер, С. Мединський, О. Прозоровська, М. Слуховський та інші.

"Официальный отдел". "Світиться розстрільними списками" "шкідливої" та "розтлінної" буржуазної літератури, яку належало вилучити із фондів бібліотек, а також уміщував різні інструкції, нормативно-правові матеріали із заідеологізованих питань тощо.

"Свод рецензий о новых книгах". У розділі продовжувалася "нетлінна праця" щодо нав'язування населенню СРСР "что и как читать народу", щоб виховати справжнього будівника комунізму.

З аналізу структури часопису чітко видно, що більшовики зробили ставку на бібліотеки будь-якого призначення та підпорядкування саме як на ідеологічні центри з пропаганди комуністичного світогляду. Крім того, через бібліотеки здійснювався негласний нагляд за всіма прошарками суспільства. На допомогу різним каральним органам використовувалися бібліотеки та долучалися своїми "спостереженнями" "красные библиотекари". Люди, як завжди, для будь-якої влади — це "масса", а для більшовиків її поготів... Це саме їхній термін.

Про невідповідність та професійну непридатність дрібнобуржуазного бібліотекаря з міщанським світоглядом у часи революційних перетворень йшлося у статті А. Покровського

³ Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків).

⁴ Комітети з ліквідації неписьменності.

⁵ Комітети бідноти.

"О московской "экспертизе пригодности библиотекарей". Автор увів нові критерії, що оцінюють роботу бібліотекаря, — "Мерило активности и общественности", а також відстань до "советской платформы", "революционного коммунизма".

Але, незважаючи на зазначене, було б несправедливо не звернути увагу на позитивне в роботі "Красного библиотекаря". У 1923—1924 рр. прокотилась хвиля бібліотечних нарад, бібліотечних з'їздів із порядком денним: "По вопросу библиотечной сети", "О нормальных штатах библиотек", "О центральных библиотеках", аналоги до чого спостерігаємо і в діяльності книгозбірень на сучасному етапі, перегукуються й запити та проблеми. Наприклад, за підсумками 1-го Поволзького з'їзду об'єднаних бібліотечних працівників, 1—5.10.1923, було прийнято положення "О нормальных штатах библиотек", де регламентувалась кількість бібліотекарів: для "центральных, губернских и областных" — 30 осіб, для "центральных уездных (кантональных)" — 10 осіб, для "региональных" — 3—6 осіб, для "волостных и сельских" — 1—2 працівники. Цікаво, чи не в цьому напрямі рухаються упроваджувачі сучасних "штатних розписів" для бібліотек в Україні?! Але тоді в країні була повна розруха, а штат бібліотечних фахівців намагалися, незважаючи ні на що, збільшити.

Напрочуд цікавими є матеріали "Красного библиотекаря" про висвітлення бібліотечного життя в Україні. Стаття В. Яницького "Впечатления от поездки на Украину" розповідає про "Всеукраинское совещание научных работников книги", що відбулося в Харкові в кінці 1923 р. (листопад). Ця нарада була запропонована Книжковою палатою України. М. Годкевич, Я. Розанов, Ю. Меженко, Н. Яницький, С. Рубінштейн, С. Пастернак, М. Сулопаров, І. Вугман присвятили свої виступи таким темам: "Библиологическая работа", "Идеологические задачи", "Об организации Всеукраинского Библиотечного общества", "О введении десятичной системы классификации книг в академических библиотеках", "Об издании книг с библиографическими десятичными индексами", "О Всеукраинской библиотечной анкете", "О подготовке работников книги на Украине", "Об изучении местной книги", "Об объединении академических и государственных публичных библиотек", "О пополнении академических библиотек". С. Рубінштейн, приміром, висловлював думку про "исключительную важность для книжного дела созыва подобных съездов библиографов и работников библиотечного и книжного дела". Чим не актуальні теми доповідей для нашого сучасного бібліотечного життя?

І знову повертаємось до питань використання бібліотек як ідеологічних структур у справі формування радянського суспільства як спільноти людей комуністичної формації.

"Свод рецензий на новые книги, доступные широким кругам читателей" уміщує критичні статті на нові книги з "философии, религии, социальных наук, языкознания, естествознания и математики, прикладных наук, изящных искусств, литературы, истории", але, на жаль, тільки з точки зору марксистсько-ленінського вчення.

Привертає увагу "Список детских книг, подлежащих изъятию из детских библиотек". Під рубрикою "Сказки" під жорнова більшовицької інквізиції потрапило 20 назв, серед них "Молодильные яблоки" Авенариуса, "Сказка о Муравье-Богатыре", "Сказка о Пчелке-Мохнатке"; із рубрики "Повести и рассказы" "репресовано" 98 назв. Серед "невгодных" авторів: Немирович-Данченко, Авенариус, Гофман, Єлисеев — всього 50. Із дитячих періодичних видань на "смітник" історії викинуто 6 часописів, серед яких "Ученик", "В школе и дома", "Галченко", "Доброе утро" — "Издание Сытина-Марок", "Задушевное слово" — видавництва Вольфа. На зміну їм дуже швидко придуть звичні для підростаючого покоління радянські назви часописів, на яких виховувались наші батьки та і багато хто з нас...

З розділу "Книги по истории и исторической беллетристике" вилучалися здебільшого видання, що стосувалися історії часів Б. Хмельницького, Я. Мудрого, Запорізької Січі, Романових (51 назва). Застарілі підходи до висвітлення історичних подій через портрети героїв минулого були невідгідними для нової радянської диктатури. "Гегемон"⁷ потребував нових історичних героїв на зразок матроса Железняка, Чапаєва, Павлика Морозова тощо.

"Заветы Ленина и библиотека" та "Чистки и еще раз чистки библиотек", якими займалися спецвідділи при Наркомпросі, — головні теми публікацій "Красного библиотекаря" в 1924 р.

У цей час з'являється славнозвісний нагляд за читачем під назвою "О нормальной постановке руководства чтением". Повномасштабно йде перевірка, що і як читають "трудяги села", "рабочий класс", "интеллигенция". Даються рекомендації на зразок "Что читать в громких читальнях", "Читательские кружки в библиотеках". До чого ж все це ще живе і сьогодні в деяких бібліотеках України! Я не проти рекомендаційної бібліографії та реклами і популяризації книги, але все повинно мати в собі загальнолюдський позитив, високу духовність і почуття міри.

Різного роду невинні бібліотечні анкети могли "пролити світло" на ідеологічну невідповідність комуністичним ідеям будь-кого із "толщи массы" читачів — громадян нової країни Рад. Так, завдяки відповідям на запитання "опросного листа" "О положении библиотечного дела в Украинском военном округе" 1924 р. дізналися про багатьох "неблагонадійних" військових у СРСР, і допомогло у цьому, на перший погляд, "звичайне" опитування. У рубриці "Библиотечная жизнь в СССР" надруковані повідомлення про те, що ведеться робота зі створення Інституту бібліотекознавства, а праця бібліотекарів "приравнена к работе учителя, педагога с установлением соответствующей нагрузки".

З цього моменту й починається відлік "навантаження" для бібліотекаря та пов'язана з ним оплата його праці. Розділ "Оценка труда библиотечных работников" визначає, від чого залежить ефективність роботи бібліотекаря. Крім іншого, було здійснено аналіз стану здоров'я самих бібліотекарів, серед яких у 1924 р. дужих було лише 17% загальної кількості анкетованих бібліотекарів; хворіли на туберкульоз — 33,9%; від нервових недуг потерпали — 21,4%; решта — від інших захворювань. Робочий тиждень бібліотекаря, враховуючи шкідливі умови праці, у 1924 р. становить лише 24 години на тиждень. Серед оглянутих 1500 бібліотекарів чоловіків — бібліотекарів — 21% і жінок — 79%.

"Свод рецензий на новые книги" був чи не обов'язковим для кожного номера "Красного библиотекаря" у 1924 р. Так звана класова боротьба та завдання бібліотекарів у ній стали головними темами часопису. Приклад — стаття "Классовое в библиотечном деле". У ній піддається анафемі "всенародность американских библиотек и их последователи в СССР". Друкуються "Директивы Ленина. Важность библиотeki в Советской Республике".

Скажіть, будь ласка, де ви знайдете сьогодні офіційний документ, аналогічний "Приказу командующего Вооруженными Силами Украины и Крыма и Уполномоченного РВС СССР № 117. Харьков. 31 января 1924 г.", в якому є подібний текст: "Да здравствует Красная Армия с просвещением!", "Да здравствует союз книги — наш верный союзник в борьбе за окончательную победу рабоче-крестьянского дела! — Командующий Левандовский".

Розділ "Библиотечное дело за рубежом" постійно інформував про досвід роботи бібліотек за кордоном, але подавав матеріали тенденційно, з притаманним "Красному библиотечному" підходом. Стаття Л. Хавкіної "Из американских методов библиотечной работы со школьниками (анализ ча-

⁷ Так у ті часи називали робітничий клас.

сопису "Library journal", 1923 г.) розкриває "активність та динамічність роботи американських бібліотек для дітей". У ній йдеться про відкритий доступ до книжкових фондів, для чого "використовуються двосторонні шафи-стелажі", про застосування кінематографа як однієї з форм "залучення підлітків до читання".

Для "возбуждення широкого інтереса к библиотечной работе с детьми в Америке с 1918 г. ежегодно в ноябре устраивается "Неделя детской книги" и к ее участию привлекаются все местные силы". Закінчує свою статтю Л. Хавкіна словами: "Работе с детьми в американских библиотеках придается огромное значение, потому что это будущие взрослые читатели, и навыки к использованию книги, которые человек получает в юном возрасте, дают ему наилучшее вооружение для жизни — умение добывать и расширять знания". А якщо наповнити бібліотеки в СРСР книгами комуністичної ідеології, матимемо майбутніх борців зі світіним капіталізмом.

Про американську "Неделю детской книги с 1918 года" ми знаємо все, а про свою "кровну сестру" — засновницю першої спеціалізованої бібліотеки для дітей в Україні Д. Добру, яка ще у 1909—1915 рр. щовесни в дні шкільних канікул проводила "Свято дитячої книги" як для дітей, так і для дорослих, викладачів і батьків, — якось згадувати авторці не хочеться. Із 17 березня по 1 квітня разом з Фребелівським товариством Д. Добра влаштувала виставку дитячих книг, як своїх, так і "товариства", запрошувала на зустрічі письменників, проводила огляди тощо, тобто організувала "Тиждень дитячого читання", який всі бібліотеки України проводять щорічно й нині.

Підводячи ризику під оглядом часопису "Красный библиотекарь" за 1923—1924 рр., можна зробити висновок, що

зламавши все в бібліотечній справі "до основанья", нові бібліотечні лідери про здобутки в бібліотечній справі до 1917 р. згадували тільки в негативних тонах. Тим, хто намагався запозичити та увести до радянського бібліотекознавства щось позитивне зі "старої школи", давали по "сідницях", забороняючи "сидіти на двох стільцях".

Варто наголосити, що тотальний жорсткий контроль з боку партійного апарату і каральних органів в СРСР за організацією та змістом роботи будь-якої бібліотеки, а також за вилученням "шкідливих" книг, боротьба з так званою "бібліотечною преступностью", стали для бібліотечних працівників реальністю. За будь-яке порушення, найчастіше надумане, за будь-яким доносом, знову-таки безпідставним, — ГУЛАГ...

Список використаної літератури

1. Зніщенко М. П. Педагогічні аспекти в бібліотечній діяльності Д. Ю. Доброї : навч. посіб. для студ. вузів / М. П. Зніщенко. — К. : Смолоскип, 1999. — 140 с.
2. Зніщенко М. П. Бібліотеки як осередки культурно-просвітницької роботи "Киевского Общества Грамотности" / М. Зніщенко // Вісник Книжкової палати. — 1997. — № 11. — С. 31—36 ; № 12. — С. 26—30.
3. Зніщенко М. П. Бібліотеки як осередки культурно-просвітницької роботи "Киевского общества грамотности" (1882—1908): до 115 річниці заснування "Киевского Общества Грамотности" / М. Зніщенко — К. : Смолоскип, 1977. — 38 с.
4. Красный библиотекарь / Главполитпросвет. — М. : Госиздат, 1923. — № 1—24 ; 1924. — № 1—24.

(Далі буде)

Надійшла в редакцію 17 серпня 2012 року

⁸ Добровільна громадська організація вчителів, діячів педагогічної науки і народної освіти.